

СУПЕРВІЗІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА

SUPERVISION AS A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF REFLECTIVENESS OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми розвитку рефлексивності майбутнього психолога за допомогою практики супервізії. Проаналізовано співвідношення понять «рефлексія» та «рефлексивність». Рефлексія – це окремий акт психічної діяльності, що характеризується динамічністю, дискретністю, спрямованістю на конкретний зміст (та на самого суб'єкта), а рефлексивність – загальна здатність суб'єкта якісно здійснювати окремі акти рефлексії з урахуванням поточних завдань, що характеризується інтегрованістю, системністю, континуальністю. Розкрито особливості професійної рефлексії та рефлексивності психолога-практика. Професійна рефлексія психолога включає усвідомлення фахівцем самого себе – як особистості та реальної людини; усвідомлення себе як професіонала, своїх дій, поведінки та іміджу, а також здатність передбачати їхні наслідки; усвідомлення ситуації клієнта та можливих шляхів її розвитку; моделювання наслідків взаємодії з клієнтом і прогнозування його подальших дій. Рефлексивність психолога є унікальною психічною властивістю, яка структурує та інтегрує особистісні та професійно важливі якості в єдиний синтез, сприяє їхньому розвитку, збагаченню та посиленню, ґрунтуючись на власних цінностях, принципах і стратегіях саморозвитку та професійного зростання. Професійна підготовка психолога повинна забезпечувати формування усвідомленого ставлення до майбутньої діяльності, розвитку професійних смислів, сукупність уявлень про ефективну професійну діяльність та про себе як про суб'єкта цієї діяльності, а також формування професійної позиції та бачення. Така підготовка є тривалим процесом, який передбачає не лише оволодіння професійними знаннями та вміннями, але й надання професійно-консультативної допомоги через супервізію. В якості складової фахової підготовки супервізія може виступати потужним засобом розвитку рефлексивності майбутніх психологів, оскільки спонукає студентів до глибшого і осмисленого процесу професійного становлення, допомагає усвідомити поєднання професійних функцій з власними способами поведінки та суб'єктивним досвідом.

Ключові слова: супервізія, рефлексія, рефлексивність, рефлексивні уміння, професійна рефлексія, майбутні психологи.

The article presents results of a theoretical analysis of the problem of the reflexivity development of future psychologist using the practice of supervision. The relationship between the concepts of «reflection» and «reflectivity» has been analyzed. Reflection is a separate act of mental activity characterized by dynamism, discreteness, focus on specific content (and on the subject itself), and reflectivity is the subject's general ability to qualitatively perform separate acts of reflection taking into account current tasks, characterized by integration, systematicity, continuity. The peculiarities of professional reflection and reflectivity of a psychologist-practitioner have been revealed. The professional reflection of a psychologist includes the specialist's awareness of himself/herself as an individual and a real person; awareness of oneself as a professional, one's actions, behavior and image, as well as the ability to predict their consequences; awareness of the client's situation and possible ways of its development; modeling the consequences of interaction with the client and predicting his further actions. The reflexivity of a psychologist is a unique mental property that structures and integrates personal and professionally important qualities into a single synthesis, promotes their development, enrichment and strengthening, based on one's own values, principles and strategies of self-development and professional growth. The professional training of a psychologist should ensure the formation of a conscious attitude to future activity, the development of professional senses, a set of ideas about effective professional activity and about oneself as a subject of this activity, as well as the formation of a professional position and vision. Such training is a long-term process that involves not only the acquisition of professional knowledge and skills, but also the provision of professional advisory assistance through supervision. As a component of professional training, supervision can act as a powerful means of developing the reflexivity of future psychologists, as it encourages students to a deeper and meaningful process of professional formation, helps to realize the combination of professional functions with their own ways of behavior and subjective experience.

Key words: supervision, reflection, reflexivity, reflective skills, professional reflection, future psychologists.

УДК 371.13:378:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.22>

Бондаренко Н.П.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
КЗВО «Дніпровська академія
неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради

Актуальність дослідження. У сучасному суспільстві, яке переживає значні політичні та соціально-економічні зміни, попит на психологічну допомогу зростає, оскільки люди все частіше стикаються з викликами, які вимагають емоційної стійкості, самопізнання та підтримки у складних життєвих ситуаціях. Ця тенденція робить роботу психолога не лише затребуваною, але й багатогранною, вимагаючи від фахівця високого рівня професійної

підготовки і професійно важливих якостей, а також здатності до адаптації в різних умовах, вміння працювати з різними типами клієнтів.

Попри відносно «молодий» вік професії психолога-практика в Україні, суспільство все більше висуває високі вимоги до рівня професіоналізму фахівців у цій галузі. Однією з ключових якостей, яка визначає успішність психолога, є його рефлексивність, яка визначає рівень сформованості особистості фахівця як

суб'єкта професійної психологічної діяльності та розвиток його професійно важливих якостей (О. Бондаренко, С. Максименко, Л. Маскалева, В. Панок, Н. Пов'якель, Ю. Приходько, Н. Чепелева, Н. Шевченко та ін.). Самопізнання і здатність до рефлексії дозволяють психологу не лише аналізувати свій досвід, але й активно вдосконалюватися, розвивати професійні навички і більш ефективно допомагати клієнтам. Рефлексивна діяльність, як внутрішня, так і зовнішня, робить процес професійного становлення активним, творчим і особистісно значущим, що є основою для успішної практики.

В науковій літературі питання професійного становлення особистості психолога досить широко висвітлене у загальнотеоретичних підходах (Г. Балл, О. Бондаренко, С. Максименко, П. М'ясоїд, В. Панок, Н. Пов'якель, М. Смультсон, Н. Чепелева, Т. Хомуленко, К. Неш (С. Nash), І. Робсон (I. Robson) та ін.) та емпіричних дослідженнях (Л. Долинська, М. Марусинець, Т. Піроженко, Т. Титаренко, Ю. Швалб, Н. Шевченко та ін.). Вченими досліджуються проблеми особистісного розвитку психологів, розвитку їх ціннісно-сміслової сфери, професійної свідомості та професійного мислення. Автори підкреслюють важливість розвитку рефлексивності як провідного чинника професійної успішності психологів-практиків. Однак, в науковій літературі недостатньо висвітлюється проблема розвитку рефлексивності майбутнього психолога засобами супервізії.

Мета статті: представити результати теоретичного аналізу проблеми розвитку рефлексивності майбутнього психолога за допомогою практики супервізії.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Здатність до рефлексії є одним з найважливіших атрибутів особистості, а рефлексивність – професійно важливою якістю для представників певних професій. Практична психологічна діяльність включає в себе рефлексію як обов'язковий структурний елемент, а рефлексивність психолога-практика є обов'язковою умовою її здійснення. Зазначене вимагає прояснення співвідношення понять «рефлексія» та «рефлексивність».

Психологічний зміст рефлексії охоплює широкий спектр характеристик і властивостей, що підкреслює її важливість і унікальну роль у структурі особистості. Рефлексивні процеси пронизують усі аспекти психологічної реальності, що призводить до різноманітності трактувань і підходів до дослідження. Рефлексія виступає як пояснювальний принцип роботи свідомості, мислення, творчості та комунікації. Зокрема, ефективність мислення визначається здатністю суб'єкта займати

рефлексивну позицію та його особистісними сенсами [16].

Л. Маскалева [7] зазначає, що рефлексія діє як «дзеркало», яке відбиває всі особистісні зміни та стає провідним інструментом для саморозвитку, умовою і засобом особистісного зростання. Завдяки рефлексії людина свідомо знаходить рішення завдань, планує, регулює та контролює своє мислення (що пов'язано з саморегуляцією мислення), а також може оцінювати не тільки правдивість думок, але й їх логічну коректність. Таким чином, суб'єкт може рефлексувати над: уявленнями про внутрішній світ іншої людини та причинами її дій; структурою ролей і організацією колективної взаємодії; власними діями та образом Я; своїми особистими стратегіями дій.

Процес рефлексії розгортається поетапно, що дозволяє оцінити емоційний стан особистості; відновити хронологію подій під час певного процесу; проаналізувати труднощі, які виникли в конкретній ситуації; зафіксувати досягнуті результати [12, 19].

Рефлексія активізується тоді, коли людина свідомо налаштовується на спостереження та аналіз власного пізнання, поведінки та того, як її дії сприймаються іншими. Основними інструментами цього процесу є припущення, сумніви та запитання, які допомагають глибше розібратися в ситуації. Рефлексія дозволяє вийти за межі звичного мислення і реальності, відкриваючи можливість поглянути на проблему з іншої перспективи та осмислити її по-новому. Вона передбачає установку на розвиток і зміну, протистоячи звичним шаблонам поведінки. Основні характеристики рефлексії включають: її залежність від проблемної ситуації; спрямованість на конкретний об'єкт; частковість; здатність виходити за межі звичної ситуації; усвідомлення себе в контексті власної діяльності; проектування нових способів дій та оцінку їхньої ефективності [4, 5, 7].

Аналіз наукових досліджень показав, що більшість вчених [1, 8, 9, 13, 18] сходяться на думці, що під впливом рефлексії особистість та її життя суттєво змінюються. У цьому контексті рефлексія виступає як інтегрована особистісна здатність, що об'єднує три складові: інтелектуальний (сукупність знань людини про саму себе), емоційно-ціннісний (інтерпретація та оцінка власних якостей, станів і дій, формування ставлення до себе), та регулятивний (здатність контролювати свою діяльність і поведінку). Таким чином, рефлексія є одночасно формою, процесом і результатом переосмислення суб'єктом своїх взаємозв'язків, що призводить як до підтвердження вже наявних знань про себе, так і до появи нових.

Поняття рефлексивності є відносно новим у психології, і його зміст ще не отримав чіткої

конкретизації. Науковці визначають рефлексивність як системну психічну властивість, що є інтегрованим комплексом більш простих психічних характеристик. Вона характеризується власною динамікою, способами розгортання (рефлексивними стратегіями) та своїм місцем в підсистемі здібностей [20]. З позиції Є. Заїки та О. Зимовіна [3] рефлексивність відрізняється інтегрованістю, системністю та безперервністю, в той час як рефлексія характеризується динамічністю, дискретністю та спрямованістю. Рефлексивність виступає як узагальнена можливість для рефлексії і, на відміну від неї, не пов'язується з конкретним змістом діяльності, а з системною цілісністю особистості. Як особистісна властивість, рефлексивність дозволяє людині спрямовувати свою активність на саму себе.

Рефлексивність проявляється на всіх рівнях психічної реальності, визначаючи спосіб життєдіяльності суб'єкта, соціальну ідентичність, трансформацію діяльності та саморегуляцію особистості. Вона впливає на процеси навчання та розвитку, інтелектуальні та мисленеві акти, забезпечуючи сталість, розвиток і самоорганізацію цієї реальності.

Особливість і складність соціономічних професій полягає в тому, що фахівець певною мірою втручається в психоемоційний світ іншої людини. Цей процес є взаємодією суб'єктів, де кожен має власні унікальні особливості та потреби. Взаємини, що виникають у цьому контексті, не обмежуються лише суб'єкт-об'єктною структурою і є складними для прогнозування та чіткого регламентування. Така непередбачуваність і глибина цих взаємодій вимагають від фахівця високого рівня відповідальності, рефлексивності та професійної обережності, адже кожен контакт із клієнтом впливає не лише на його психічний стан, але й на подальший життєвий шлях.

Професійна рефлексія психолога-практика, як зазначає Н. Пов'якель [11], охоплює кілька важливих аспектів. По-перше, вона включає усвідомлення психологом самого себе – як особистості та реальної людини. По-друге, рефлексія охоплює розуміння себе як професіонала, своїх дій, поведінки та іміджу, а також здатність передбачати їхні наслідки. Також психолог повинен усвідомлювати запит клієнта, його глибокий зміст і значущість. Важливим є і розуміння ситуації клієнта та можливих шляхів її розвитку. Окрім того, рефлексія включає моделювання наслідків взаємодії з клієнтом і прогнозування його подальших дій. Згідно з позицією вченої, рефлексивність психолога має особливу природу, яка полягає в її здвоєності та дзеркальності, що проявляється у взаємному відображенні суб'єктів спілкування і взаємодії, де кожен із них пізнає не лише себе, але й іншого. У цьому процесі

самопізнання і розуміння один одного взаємопов'язані, а їхній зміст полягає в здатності відтворювати особливості один одного.

Н. Шевченко [16] дослідила процес формування професійної свідомості практичних психологів під час їхньої фахової підготовки. Вчена зазначає, що особистісна рефлексія психолога виконує функцію ідентифікації себе як суб'єкта професійної діяльності з обраним шляхом реалізації цієї діяльності, що забезпечує втілення професійних смислових ставлень. За Н. Шевченко, система цих смислових ставлень включає здатність психолога розуміти професійні ситуації, асоціювати їх із конкретними професійними діями, вміннями та компетенціями. Сформована система ставлень майбутнього фахівця стає основою для усвідомлення ним майбутньої професійної діяльності та сприяє стійкому і рефлексивному ставленню до свого шляху в консультуванні.

Рефлексивність відіграє ключову роль у формуванні професійно значущих якостей майбутніх психологів, оскільки виступає координуючим, інтегруючим та організуючим підґрунтям їхньої діяльності. Рівень розвиненості рефлексивності визначає здатність фахівця ефективно поєднувати та координувати свої внутрішні ресурси для успішної реалізації професійних завдань. Завдяки рефлексивності психолог усвідомлює проблеми майбутньої діяльності, адаптує її під власні можливості та ресурси, а також створює умови для постійного самовдосконалення через набуття рефлексивних знань. Це, в свою чергу, стимулює рефлексивну поведінку та підтримує розвиток професійної компетентності [14, 17].

Л. Маскалева [7] визначає рефлексивність психолога як унікальну психічну властивість, яка структурує та інтегрує особистісні та професійно важливі якості в єдиний синтез. Ця здатність не лише об'єднує якості фахівця, але й сприяє їхньому розвитку, збагаченню та посиленню, ґрунтуючись на власних цінностях, стратегіях саморозвитку та професійного зростання.

Ю. Шапошникова [13] підкреслює, що така характеристика рефлексивності, як адекватність, забезпечує правильне самовідображення, об'єктивне сприйняття клієнта та чітке розуміння завдань, змісту і структури професійної діяльності. Множинність рефлексії забезпечує позиції, які може займати психолог в процесі консультування. Це, зокрема, професійна позиція, коли психолог аналізує власні дії та підходи; позиція клієнта, яка дозволяє глибше зрозуміти його стан і потреби; та позиція експерта, коли консультант за допомогою експертних знань утримує структуру професійної діяльності та ситуації клієнта. Цілісність рефлексії виявляється у єдності та несуперечливості різних позицій у професійній свідомості психолога.

Розглянемо ключові рефлексивні уміння, які є важливими для практикуючого психолога [7]. По-перше, це уміння займати рефлексивну позицію, що дозволяє аналізувати власні дії в контексті предметної ситуації, а також здатність самопізнання, що включає усвідомлення власних внутрішніх психічних станів. Психолог повинен також уміти сприймати та оцінювати свої взаємовідносини з оточуючими, рефлексувати і вербалізувати свої емоційні стани. Крім того, важливим є вміння оцінювати та використовувати особисті психологічні і професійні ресурси, фіксувати інформацію про свої якості та цінності на основі самодіагностики. Психолог має також виявляти можливі причини особистісних та професійних проблем, визначати напрями та способи свого саморозвитку, що є необхідним для ефективного виконання професійних обов'язків.

Рефлексія у навчально-професійній діяльності майбутніх фахівців соціономічної сфери охоплює кілька ключових аспектів: життєвий досвід студентів, способи вирішення практичних завдань, професійну практику, а також власні дії та розвиток професійних здібностей. Результати цього рефлексування повинні бути закріплені у вигляді моделей об'єктів або схем розуміння, що дозволяє студентам глибше усвідомити свій професійний шлях. Н. Шевченко та О. Чепішко [17] зазначають, що у психологів-практиків здатність до рефлексії складається з двох взаємопов'язаних підсистем: по-перше, це сукупність уявлень про ефективну професійну діяльність, а по-друге, уявлення про себе як про суб'єкта цієї діяльності, включаючи професійно значущі якості та рівень їх усвідомлення і прояву. Співвідношення рефлексованих і нерелексованих компонентів свідомості визначає здатність психолога до рефлексії, що є важливим для професійного розвитку.

Н. Шевченко розробила структурну модель рефлексивності особистості психолога-консультанта. «Модель містить у своїй структурі когнітивний (рефлексивна компетентність: рефлексивні знання, позиція, здатності), мотиваційний (рефлексивні якості: інтроспекція, системна рефлексія) та діяльнісний (рефлексивні дії: вирішення рефлексивних завдань, усвідомлення рефлексивної позиції та рефлексивних умінь) компоненти» [15, с. 88].

Невід'ємною складовою розвитку рефлексивності майбутніх фахівців є спеціально організоване навчання, яке базується на аналітичному осмисленні практичного досвіду. Зазвичай у підготовці психологів для розвитку професійних компетентностей використовуються «задачний» підхід, аналіз кейсів, проблемних ситуацій та їх моделювання, інтерактивне навчання. Водночас, в системі вищої освіти досвід розвитку рефлексивності психо-

логів залишається недостатньо поширеним. Одним із перспективних засобів цього процесу є такий інструмент професійної підтримки, як супервізія, що надає можливість молодим психологам отримати зворотний зв'язок, проаналізувати свої дії, усвідомити власні емоції та виявити можливі шляхи для професійного зростання.

Супервізія, як система професійної підтримки психотерапевтів й психологів, зародилася на початку ХХ століття в контексті психоаналітичного напрямку. В умовах сьогодення супервізія стає необхідним компонентом професійної підготовки, що підвищує майстерність фахівців. У зв'язку з цим постає значна потреба в інтеграції супервізійної практики у професійну підготовку майбутніх психологів. Однак супервізорство в Україні лише починає своє становлення, що вимагає уваги та активного розвитку для забезпечення якості психологічної допомоги.

С. Литвиненко та В. Ямницький [6] визначають супервізію як «специфічну форму професійно-педагогічного супроводу входження в професію, що виконує практико-орієнтовну функцію. Супервізія полягає у здійсненні студентами професійної практичної діяльності в певній галузі під керівництвом уповноваженого кваліфікованого фахівця, що має досвід самостійної роботи у сфері практичної психології або соціальної роботи. Загальною метою супервізії у професійній підготовці майбутніх психологів є підготовка студентів до здійснення самостійної професійної діяльності та виконання ключових професійних функцій у статусі фахівців» [6, с.116–117]. Супервізія допомагає студентам усвідомлювати, розуміти і аналізувати свої професійні дії та поведінку, що є необхідним для успішного виконання їхніх обов'язків. Цей процес сприяє розвитку критичного мислення, самоаналізу та професійної рефлексії, які є важливими для формування компетентного психолога, готового до викликів практичної роботи.

Основними завданнями супервізії є забезпечення умов для розвитку професійної рефлексії та усвідомлення себе в професії, розвиток професійної свідомості і критичного мислення, а також навичок комунікації в різних професійних ситуаціях. Супервізія передбачає застосування знань, умінь і навичок студентами для вирішення теоретичних і практичних завдань, формування та вдосконалення компетентностей, необхідних для самостійної професійної діяльності, а також розвиток важливих особистісно-професійних якостей. Серед провідних завдань супервізії є створення атмосфери довіри, спільного дослідження та діалогічності, що сприяє професійному становленню та розвитку майбутніх фахівців [2].

До функцій керівника супервізії належать створення оптимальних умов для розвитку рефлексивності та професійних компетенцій в студентів, обговорення з студентами ходу і результатів виконання професійних функцій, оцінювання рівня розвитку їхніх професійних компетенцій під час супервізії, а також надання допомоги і підтримки студентам у засвоєнні необхідних професійних функцій.

Супервізійний простір стає унікальним місцем, де студенти можуть вивчати всі аспекти своєї практики, в які вони свідомо чи несвідомо залучені. Основні характеристики супервізійного простору включають відокремленість від особистісних та соціальних ролей, що дає можливість студентам рефлексивно аналізувати свою практику, а також стабільність і безпеку, які забезпечуються регулярністю та гарантіями конфіденційності. Крім того, важливим є дотримання чітких правил участі в супервізійній групі, що сприяє ефективній взаємодії, та створення умов для дослідження й розвитку творчого підходу, що заохочує нові ідеї та інновації. Емоційний комфорт дозволяє студентам відкрито висловлювати та досліджувати особистий дискомфорт, пов'язаний з їхньою роботою. Таким чином, супервізійний простір сприяє більш глибокому розумінню власних професійних процесів і розвитку важливих компетенцій у майбутніх психологів [6].

До супервізійної практики мають залучатися випускники (зокрема, студенти IV курсів рівні вищої освіти «бакалаврський» та студенти I–II курсів рівня вищої освіти «магістерський»), які вже мають базові теоретичні знання та практичні навички. Участь у супервізійних групах після завершення виробничої практики надає студентам більш широкий контекст для формування адекватної професійної самооцінки та отримання професійної підтримки. Визнаючи, що інші також можуть стикатися з труднощами та помилками, студенти стають більш реалістичними щодо власних викликів у професійному становленні.

Супервізія може проводитися як у підрозділах закладів вищої освіти, які відповідають за проведення практичної діяльності студентів, так і в інших установах, таких як освітні заклади, клініки, психологічні центри тощо. Головна умова – наявність об'єктів та видів професійної діяльності, відповідних студентській практиці, а також необхідного кадрового та науково-професійного потенціалу для якісного супервізійного процесу.

Під час супервізії майбутні психологи отримують важливі навички для своєї професійної діяльності. Вони вчаться проводити комплексний аналіз проблемних ситуацій, визначати професійні завдання та формулювати проблеми відповідно до напрямів їхньої роботи.

Студенти розвивають уміння визначати цілі, розробляти та впроваджувати програми психологічної діагностики та експертизи, а також оцінювати їхню ефективність. Вони опановують методи надання допомоги та взаємодії з клієнтами, вибирають оптимальні рішення для діагностики та психологічної допомоги, враховуючи обґрунтованість та безпеку цих рішень. Також супервізія допомагає їм проводити комплексну оцінку власної професійної компетентності [10].

Підготовка до проходження супервізії є поетапним процесом, що включає лекції та тренінгові заняття. Це передбачає роботу в парах і трійках, моделювання психотерапевтичних ситуацій та інші активні форми навчання, які сприяють формуванню знань, практичних умінь і навичок у консультативній, діагностичній та корекційній діяльності.

У процесі супервізії студенти не лише аналізують свої професійні знання та навички, але й отримують особистісно-професійну підтримку. Це допомагає розвивати необхідні особистісні якості, формувати індивідуальний стиль практичної роботи та знижувати тривогу й страх при взаємодії з клієнтами. Крім того, супервізія стимулює пізнавальну мотивацію та професійну рефлексію, що є важливими складовими успішної професійної діяльності.

Висновки з проведеного дослідження та перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі. В статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми розвитку рефлексивності майбутнього психолога за допомогою практики супервізії. Професійна підготовка психолога повинна забезпечувати формування усвідомленого ставлення до майбутньої діяльності, розвитку професійних смислів, сукупність уявлень про ефективну професійну діяльність та про себе як про суб'єкта цієї діяльності, а також формування професійної позиції та бачення. Така підготовка є тривалим процесом, який передбачає не лише оволодіння професійними знаннями та вміннями, але й надання професійно-консультативної допомоги через супервізію. В якості складової фахової підготовки супервізія може виступати потужним засобом розвитку рефлексивності майбутніх психологів, оскільки спонукає студентів до глибшого і осмисленого процесу професійного становлення, допомагає усвідомити поєднання професійних функцій з власними способами поведінки та суб'єктивним досвідом.

Перспективні напрямки розвитку наукової проблематики включають розробку організаційно-методичних засади та впровадження супервізійних технологій у підготовку майбутніх психологів у закладах вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агачева Ю. А. Рефлексія міжособистісної атракції як механізм регулювання діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2015. 23 с.
2. Дем'яненко Б.Т., Качур Л.Ю. Роль супервізії в професійній підготовці майбутніх психологів. *Актуальні питання корекційної освіти*. № 8, 2016. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006. С. 114–123.
3. Зімовін О. І., Заїка Є. В. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Х., 2013. № 47. С. 65–71.
4. Іллященко С.Ю. Психологічний зміст феномена рефлексії як властивості, процесу, стану. *Питання психології*. Вісник Національного університету оборони України. №4 (57) 2020. С. 32–43. DOI: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2020-57-4-32-43>
5. Котик І. О. Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини : автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 2004. 20 с.
6. Литвиненко С. А., Ямницький В. М. Практика супервізії як засіб формування рефлексивної компетентності майбутніх психологів. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 168–172.
7. Маскалева Л. А. Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексивності майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2019. 218 с.
8. Мельничук І. Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення в процесі розв'язання професійно-психологічних задач: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2001. 20 с.
9. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти*. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2019. Вип. 8. С. 84–98. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-8\(37\)-84-98](https://doi.org/10.32405/2522-9931-8(37)-84-98)
10. Петяк О., Алексєєв О. Супервізія як одна з умов формування професійної ідентичності майбутніх психологів-консультантів. *Psychology travelogs*. 2024. С.126–135. <https://doi.org/10.31891/pt-2024-1-12>
11. Пов'якель Н. І. Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи : монографія. Вид. 2-ге, випр. і допов. К. : НПУ імені Н.П. Драгоманова, 2008. 298 с.
12. Смульсон М. Л Структура інтелекту: Рефлексія та інтуїція. *Психологія* : зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2000. Вип. 11. С. 9–16.
13. Шапошникова Ю. Г. Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2008. 239 с.
14. Шевченко Н. Ф. Рефлексивне середовище як фактор професійної підготовки психологів. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. К., 2000. Вип. 9. С. 354–364.
15. Шевченко Н. Ф. Рефлексивність як чинник розвитку особистості психолога-консультанта. *Журнал сучасної психології*. 2022. № 4. С. 85–92. URL: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-4-10>
16. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки. К. : Міленіум, 2005. 298 с.
17. Шевченко Н.Ф., Чепішко О.І. Професійна свідомість практикуючих психологів-початківців: специфіка розвитку. *Journal of Psychology Research*. Дніпро. Vol. 25(8). 2019. С. 97–106.
18. Яблонська Т. М. Розвиток здатності до рефлексії в особистісному та професійному становленні. К., 2005. 210 с.
19. Nash C., MacPherson A.C., Collins D. Reflections on Reflection: Clarifying and Promoting Use in Experienced Coaches. *Front Psychol*. 2022 May 4; 13:867720. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.867720>
20. Robson I. From Reflection to Reflexivity. *The Reflective Leader*. Emerald Publishing Limited, Bingley, 2022. pp. 47–68. <https://doi.org/10.1108/978-1-83982-554-520221003>